

Tusculum

2018
SOLIN-11

Tusculum

11

Nakladnik

Javna ustanova u kulturi
Zvonimir Solin
Kralja Zvonimira 50
Solin

Za nakladnika

Tonči Čićerić

Glavni urednik

Marko Matijević

Uredništvo

Joško Belamarić
Nenad Cambi
Dino Demicheli
Josip Dukić
Arsen Duplančić
Miroslav Katić
Šime Marović
Dražen Maršić

Grafičko oblikovanje i priprema za tisak

Marko Grgić

Tisak

Suton Graf Zagreb

Za tiskaru

Tihomir Kujundžić

Naklada

500 primjeraka

Časopis je uvršten u podatkovne baze: ESCI (Emerging Sources Citation Index), DOAJ (Directory of Open Access Journals), AWOL (The Ancient World Online), Hrčak (Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske).

Izdavanje časopisa novčano podupiru Grad Solin,
Ministarstvo znanosti i obrazovanja i Županija splitsko-dalmatinska.

UDK 908(497.5-37 Solin)

Tiskana inačica: ISSN 1846-9469

Mrežna inačica: ISSN 1849-0417

Tusculum

Časopis za solinske teme

11

Solin, 2018.

Sadržaj

7-16	Nikola Cesarik	Bilješka o Tiberijevu natpisu CIL 3, 3199 = 10157 iz Salone
17-34	Inga Vilogorac Brčić	Kibelina salonitanska svetišta u svjetlu epigrafskih izvora
35-59	Nino Švonja	Natpisi kao spoliji u Vranjicu
61-76	Ante Rendić-Miočević	Nekropola na lokalitetu <i>in horto Metrodori</i> u svjetlu novih istraživanja: staro izvješće u novom ruhu
77-85	Nenad Cambi	Konstancijev natpis uzidan u kuću Tavilić u Trogiru
87-105	Ana Demicheli – Dino Demicheli	Salona 541. godine – sarkofag vaginarija Saturnina, <i>fabrica Salonitana armorum</i> i Justinijanska kuga
107-122	Ivan Alduk	Solinske utvrde (II) – Mletački kaštel na mostu
123-155	Ivan Grubišić	Solinski Katići Mornari
157-176	Ivan Grubišić – Milan Ivanišević	Krštenja, vjenčanja i ukopi u Solinu od godine 1670. do 1812.
177-186	Antonia Trze Biuk	Život i književno stvaralaštvo Beatrice Speraz
187-205	Arsen Duplančić	Thomas Graham Jackson, don Frane Bulić i Salona
207-232	Blanka Matković	Iz povijesti solinskoga područja u Drugom svjetskom ratu i poraću: Hrvatska seljačka stranka kroz dosje Joze Bulja (1945. – 1961.)
233-255	Mirko Jankov	Pučki crkveni napjevi <i>Jobova štenja</i> za pokojne iz Klisa, Solina, Vranjica, Mravinaca i Kučina – transkripcije i komparativna analiza
257-264	Katica Obradović	Razvoj pedijatrije u Solinu – Pobol i procijepljenost dojenčadi i predškolske djece od 2007. do 2017.
265-267	Marko Matijević	In memoriam – Špiro Žižić (10. 9. 1951. – 3. 9. 2018.)
269-275	Mario Matijević	Bibliografija Časopisa za solinske teme <i>Tusculum</i> (broj 1-10)
277		Naputak suradnicima <i>Tusculuma</i>

Ante Rendić-Miočević

Nekropola na lokalitetu *in horto Metrodori* u svjetlu novih istraživanja: staro izvješće u novom ruhu*

Ante Rendić-Miočević
HR, 10000 Zagreb
Ul. grada Vukovara 35
arendicmiocevic@gmail.com

U članku su izneseni rezultati revizijskih sondažnih iskopavanja provedenih ranih sedamdesetih godina protekloga stoljeća na lokalitetu *in horto Metrodori*, odnosno na prostoru Zapadne nekropole u Saloni. Istraživanja su trebala potvrditi funkciju »dugačkoga zida« (»kiklopski zid«, *murazzo*) izgrađena od izduženih kamenih blokova velikih dimenzija, koji je sačuvan duž ruba stare ceste Salona (Solin) – Tragurij (Trogir). *Murazzo* i Zapadna nekropola često su u prošlosti privlačili pozornost stručnjaka, ali u njihovim stavovima bilo je velikih razlika, što je bio jedan od poticaja za poduzimanje revizijskih istraživanja na tom području. Sondiranjem je tada bilo potvrđeno da *murazzo* – njegovi su ostaci evidentirani u dužini od približno 1500 m od zapadnih bedema i gradskih vrata u smjeru zapada, odnosno Kaštel Sućurca i Trogira – a zajedno s njime i konstrukcije četvrtastoga oblika, tzv. kule, nisu dijelovi obrambenoga sustava pretpostavljane grčke naseobine na tom području, već su pripadali kompleksu nekropole koja se protezala uz trasu stare ceste Solin – Trogir (*Salona – Tragurium*). Ustvrdeno je da su temelji »kiklopskoga zida« i pravokutnih građevina (»kula«) organski povezani te da su građeni istom tehnikom, s klesancima manjih dimenzija povezanim i učvršćenim malterom. Istraživanja su potvrdila da su pravokutne građevine (»kule«) u osnovi grobišne parcele, a tomu u prilog svjedoče i stubišta kojima se iz razine ceste moglo silaziti u obzidane prostore parcela. Osim sarkofaga, koji su od ranije najuočljiviji elementi tamošnje nekropole, nova su sondažna istraživanja otkrila različite oblike ukapanja, bilo da je riječ o incineraciji ili pak o inhumaciji. Otkriveni su, primjerice, ukopi u amforama i dolijima, u cilindričnim kamenim urnama, ali također i u zidanim rakama pokrivenim kamenim pločama (*piscinae*), u sarkofazima i sl.¹ U središtu grobišnih parcela od ranije su bili evidentirani ostaci pravokutnih konstrukcija namijenjeni postavljanju monumentalnih spomenika, poglavito kamenih ara. Među najzanimljivijim otkrićima iskopavanja provedenih godine 1970. su nadsvođene grobnice tipa *a pozzo*, a važni su i rezultati sondiranja uz neke od ranije istraženih pravokutnih konstrukcija, podignutih u odgovarajućim razmacima uz rub ceste, koje su vjerojatno služile kao baze za postavljanje reprezentativnih nadgrobnih spomenika. Među ostvarenim rezultatima važan je i podatak da su zahvaljujući sondiranju širega područja nekropole približno definirani gabariti njezina protezanja sjeverno od »kiklopskoga zida«, odnosno izvan prostora grobišnih parcela.

Ustanovljeno je također i vrijeme ukapanja na tom području, koje je moguće pratiti u vremenskom rasponu od 1. do 4. stoljeća, ili čak do 6. stoljeća. Naposljetku je potrebno istaknuti da su se sonde istražene u blizini mjesta gdje je ranije bio nađen poznati mramorni sarkofag Atije Valerije (*Attia Valeria*) i Valerija Dinenta (*Valerius Dinens*), jedini koji je u Saloni pronađen neopljačkan i u kojemu su bili pronađeni brojni luksuzni prilozi, pokazale sterilnima, što bi trebalo sugerirati da na tom području nije bilo sličnih nalaza, odnosno da je to jedinstveni, ali nažalost izolirani nalaz na tom području.

UDK: 904(497.5 Solin):716>"652" Ključne riječi: *murazzo*, *hortus Metrodori*, nekropola, bedem, kula, grobišne parcele

Pregledni članak

Primljeno: 10. srpnja 2018.

* Koristim prigodu zahvaliti upravi Arheološkoga muzeja u Splitu, zatim Mirjani Matijević-Sokol i Jasni Jeličić-Radonić – one su me, naime, poticale na objavljivanje ovoga izvješća – kao i uredništvu časopisa *Tusculum* na strpljenju i razumijevanju. Zahvaljujem, također, kolegi Miroslavu Nađu iz Arheološkoga muzeja u Zagrebu, koji se potrudio računalnim programom OCR tekst napisan pisani stroj »transkribirati« i olakšati njegovu prilagodbu traženim standardima. Zahvaljujem naposljetku i kolegama Ivanu Mirniku i Tomislavu Biliću na prijevodu sažetka na engleski jezik.

1 Detaljnije o ukopima na prostoru Zapadne nekropole i etapama njezina nastajanja, o promjenama koje su obilježile njezino višestoljetno trajanje te o nalazima iz ranijega i kasnijega razdoblja usp. N. Cambi 1991, str. 21-23.

Uvodne napomene

Radnja (terensko izvješće) slična naslova napisana je 1973. u svrhu polaganja stručnoga (državnoga) ispita i tom su prigodom korišteni podaci zabilježeni u godišnjim terenskim izvješćima. Sukladno ondašnjim propisima nekoliko njezinih kopija bilo je dostavljeno Muzejskom dokumentacijskom centru, odnosno Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu. U skraćenom obliku izvješće je prethodno bilo objavljeno i u Arheološkom pregledu Jugoslavije.² Cjelovito izvješće, koje je trebalo biti dopunjeno rezultatima obrade otkrivenih nalaza, bilo je planirano u suradnji s prof. Branimirom Gabričevićem, ali zbog nemogućnosti usklađivanja termina zajedničkoga rada na obradi otkrivenoga arheološkog materijala iz splitskoga Arheološkoga muzeja to se, nažalost, nije ostvarilo.³

Objavljivanje radnje nakon gotovo pola stoljeća poglavito je potaknuto željom da preliminarni rezultati ondašnjih revizijskih istraživanja i u ovakvom, opsežnijem obliku postanu dostupni stručnoj javnosti, a to je i dobra prigoda za iskazivanje zahvalnosti voditeljima ondašnjih istraživanja Branimiru Gabričeviću i Julijanu Mediniju na iskazanome povjerenju i susretljivosti: njihovi savjeti bili su dragocjeni i djelomice su implementirani u neke zaključke iznesene u ovome izvješću.

Lokalitet o kojemu je u radnji riječ odavno je privlačio pozornost, a osobito je važan zbog definiranja pojedinih faza urbanoga razvitka Salone.⁴ Potrebno je, također, istaknuti da su na približno istom položaju kasnije bila obavljena zaštitna istraživanja većega opsega, koja su dopunila i znatno obogatila dotadašnje spoznaje. Rezultati navedenih istraživanja bili su objelodanjeni nedugo nakon završetka radova.⁵ U znatno ranijem izvješću o rezultatima

istraživanja provedenih 1970. nije, dakako, o tomu moglo biti riječi, što se se odnosi i na kasnije iznesena zapažanja i zaključke u radovima Nenada Cambija,⁶ odnosno Jasne Jeličić-Radonić i Ane Sedlar.⁷ Iz istih razloga nisu razmatrani ni pogledi drugih autora izneseni u nekim recentnim priložima. Neovisno o polazištima, a nerijetko i drukčijim naglascima, većina zaključaka u ovom izvješću u osnovi se u većoj mjeri ne razlikuje od kasnije iznesenih zapažanja. Zbog vremenskoga odmaka i novih interpretacija i kritičkih analiza literarnih izvora, izvješće o davno provedenim istraživanjima moglo bi se činiti zakašnjelim ili čak suvišnim: iz aktualnoga motrišta neke zaključke svakako bi bilo potrebno korigirati ili dopuniti, ali se, sagledavajući ih u cjelini, još uvijek čine podjednako relevantnim i aktualnim. U odnosu na recentna zapažanja čini mi se da nema suštinskih razlika, osobito kad je riječ o evaluaciji pretpostavljene funkcije »kiklopskoga zida« i njegovoj pripadnosti tamošnjoj nekropoli. O tomu je, naime, u prošlosti bilo disonantnih stavova, što je imalo za posljedicu različita tumačenja pojedinih ranih faza urbanoga razvitka Salone.

Dvoumeći se o oportunisti zakašnjela objavljivanja rezultata istraživanja iz davnih sedamdesetih godina protekloga stoljeća zaključio sam da izvješću u nekadašnjem, izvornom obliku, uz neznatne korekcije i neophodna pojašnjenja, ipak ima mjesta u relevantnoj arheološkoj literaturi, u skladu s poznatom latinskom sintagmom *verba volant, scripta manent*, ili manje poznatom sentencom *satis quod sufficit!* Teško je, naime, očekivati da će u skoroj budućnosti biti sličnih prigoda za objavljivanje ovakvog izvješća, što bi moglo značiti da će mnogi detalji o obavljenim istraživanjima, kao i zaključci koji su na njima bili utemeljeni, stručnoj javnosti trajno ostati nedostupni.⁸

2 A. Rendić-Miočević 1970, str. 113-118, tab. XXXV, sl. 1 i 2.

3 Voditelj radova na lokalitetu *in horto Metrodori* bio je Julijan Medini, asistent u Odjelu za arheologiju Filozofskoga fakulteta u Zadru, koji je zbog ranije prihvaćenih obveza teren napustio prije završetka radova, doduše u njihovoj poodmakloj, završnoj fazi pa je kratko vrijeme vođenje radova preuzeo pisac ovih redaka. Istraživanja su se odvijala u sklopu većega projekta istraživanja Salone, kojemu je na čelu bio prof. Branimir Gabričević iz istoga Odjela zadarskoga Fakulteta. Projektom su bili obuhvaćeni radovi na području nekoliko važnijih solinskih lokaliteta. Zahvaljujući susretljivosti obojice navedenih voditelja istraživanja nedugo po okončanju radova kratko izvješće publicirano je u Arheološkom pregledu Jugoslavije, a 1973. napisao sam opširniji stručni rad namijenjen polaganju stručnoga (državnoga) ispita. U tom su radu – u osnovi je riječ o terenskom izvješću s rezultatima obavljenih istraživanja – izneseni najvažniji podaci o istraživanjima, kao i zaključci koji su iz njih proistekli. Zbog protoka vremena u današnje vrijeme izvješće se može činiti zakašnjelim, a teško se oteti dojmu da nije lišeno niti početničkih propusta. Čini mi se, međutim, da je najveći nedostatak manjkava dokumentacija, koju nisam uspio pribaviti u planiranom i željenom opsegu. Unatoč navedenim nedostacima važno je što će rezultati istraživanja i u proširenom obliku postati dostupni zainteresiranoj stručnoj javnosti.

4 Usp. Ž. Rapanić – N. Cambi 1970.

5 Usp. B. Kirigin et al. 1987.

6 N. Cambi, 1991, str. 7-36.

7 J. Jeličić-Radonić – A. Sedlar 2011.

8 Namjera je bila objavljivanje izvješća u faksimilnom obliku, ali se iz niza razloga to pokazalo neprikladnim. Stoga su u odnosu na izvorno stanje u tekstu načinjene neznatne izmjene, što je u najvećoj mjeri posljedica pisanja teksta na pisaćem stroju, u doba kad za takvu svrhu nije bilo moguće koristiti računalo. Riječ je međutim o manjim jezičnim i tehničkim dotjerivanjima: dopune su gotovo isključivo prisutne u naknadno dopisanim Uvodnim napomenama i bilješkama 1-7. Djelomice je proširen i popis literature, a u odnosu na izvorni tekst za ovu prigodu dopisani su uvodni abstrakt i sažetak na engleskom jeziku, kao i popis kratice. Nisam bio u prigodi koristiti ni veći dio načinjene fotodokumentacije, kao i arhitektonske dokumentacije te sam bio primoran uvrstiti samo ilustrativne

Nekropola na lokalitetu *in horto Metrodori* u svjetlu novih istraživanja

Različiti problemi života i razvoja antičke Salone odavno privlače pozornost stručnjaka. Najveći doprinos arheološkoj znanosti pružila su istraživanja poznatih rano-kršćanskih lokaliteta i spomenika, poglavito bazilika, memorija, nekropola i sl., što je Saloni pribavilo epitet jednoga od najvažnijih središta iz razdoblja ranoga kršćanstva. Manje su, čini se, bili zapaženi rezultati postignuti u rješavanju različitih nepoznanica iz ranijih, pretkršćanskih razdoblja: za mnoge od njih nedostaju zadovoljavajući odgovori, ponajviše zbog nedovoljne istraženosti znatnoga dijela nekadašnjega gradskog areala Salone. Složenost problema osobito se očituje u različitosti interpretacija pojedinih arheološko-topografskih nedoumica, što stvara potrebu da se tomu u budućnosti posveti veća pozornost. Ovaj rad skroman je prilog nastojanjima da se na temelju provedenih sondažnih istraživanja pokrenu rješavanja nekih nepoznanica. U navedenu svrhu u izvješću će biti riječi o rezultatima revizijskih istraživanja što ih je na lokalitetu *in horto Metrodori* i u njegovu bližem okruženju 1970. godine provodio Arheološki muzej u Splitu – prethodni radovi na istom lokalitetu obavljani su početkom 20. stoljeća – u sklopu višegodišnjega projekta istraživanja Salone, koji je planiran u suradnji s Univerzitetom Rutgers iz New Brunswicka u New Jerseyu (SAD), a uz financijsku potporu Smithsonian Instituta u Washingtonu. U iznošenju rezultata istraživanja teško je, također, bilo ne osvrnuti se na rezultate mnogih koji su istraživali na istom području i na njihove interpretacije, osobito u odnosu na različite pretpostavke o funkciji zida načinjena od monumentalnih kamenih blokova (*murazzo*), koji je sačuvan zapadno od solinskoga amfiteatra i zapadnih bedema Salone, uz cestu koja je povezivala Salonu s Tragurijem (*Tragurium*), odnosno uz pristupnu cestu prema tvornici cementa Prvoborac. Lokalitet *in horto Metrodori* naziv je dobio prema natpisu koji je bio pronađen na najbolje istraženom dijelu nekropole, dok je prema drugom natpisu otkrivenom u istočnom dijelu grada dio ceste s

navedenim zidom nazivan *via munita*, što je bio povod da je šire opisano područje nazivano *ad viam munitam*. Budući da je prethodno navedeni natpis sepulkralnoga karaktera logično je bilo zaključiti da je potjecao iz neke od brojnih salonitanskih nekropola, najvjerojatnije iz područja nekropole *in horto Metrodori*, odnosno Zapadne nekropole, kako je češće nazivana. Veliku pozornost taj je lokalitet privlačio zbog prethodno spomenutog zida (»bedema«), koji je građen od masivnih kamenih blokova, a mjestimice je bio vidljiv u dužini od približno 1,5 km od zapadnih gradskih vrata Salone (*Porta occidentalis*) u smjeru zapada, odnosno Kaštel Sućurca i Trogira: istraživači su zid nazivali *murazzo*, odnosno »dugi zid«, ili pak »kiklopski zid«. Prvi je na njega skrenuo pozornost Daniele Farlati. U djelu *Illyricum Sacrum* naveo je, naime, da je zid bio dugačak oko 2 km, počevši od rubnih zapadnih dijelova grada u smjeru zapada, odnosno Trogira.

Smatrao je, međutim, da je *murazzo* obična »ruševina starih zgrada«, što je vjerojatno bio razlog da ga nije ucrtao na planove koji su prikazani. Zanimljivo je napomenuti da je do pojave Farlatija (18. stoljeće) zid bio nezamijećen, iako je prije njega morao biti još bolje očuvan te stoga i bolje uočljiv. Veću važnost navedenom lokalitetu počelo se, međutim, pridavati tek nakon 1820. godine, odnosno od vremena arheoloških radova koji su tada započeli na području Solina. Prvi direktor Arheološkoga muzeja u Splitu Carlo Lanza istraživao je, naime, ostatke zida s obje strane ceste, ali je rezultate provedenih istraživanja kasnije opisao njegov sin Francesco Lanza u seriji članaka objavljenih pedesetih godina 19. stoljeća. Francesco Carrara je nastavio s iskopavanjima, najprije 1844., a zatim i 1848. O navedenom lokalitetu ranije su pisali i drugi istraživači, poput Patona, Wilkinsona, Burtona, Pettera, Jelića, Consa, Frothinghama i dr. Osobito je bilo zanimljivo Burtonovo mišljenje, koji je *murazzo* povezao sa zidinama slične konstrukcije na području Staroga Grada na Hvaru, na Toru kod Jelse, kao i u Podgrađu (*Asseria*) kod Benkovca. Većina prethodno navedenih autora, pripadnika starih generacija istraživača Salone, bila je sklona

priloge što ih osobno posjedujem u skromnoj priručnoj arhivi. Među priložene ilustracije nije stoga uvršten cjeloviti situacijski plan istraženih dijelova lokaliteta, publiciran 1970. godine u 12. svesku Arheološkog pregleda Jugoslavije (tab. XXXVI, 1). Navedeni plan tiskan je, doduše, u gotovo neupotrebljivom obliku, ali u usporedbi s aktualnim planom, načinjenim prema navedenom situacijskom planu – on se odnosi na istočni dio lokaliteta, odnosno na približno trećinu ukupno istraženog područja – nije teško zaključiti da je istraživanjima bilo obuhvaćeno znatno veće područje, poglavito u smjeru zapada, sa sondama uz *murazzo*, ali i na području sjevernije od »kiklopskog zida« (*murazzo*). Sondiranjem terena na tom prostoru pokušalo se, naime, utvrditi dubinu protezanja nekropole prema sjeveru te ujedno provjeriti ima li naznaka o mogućnosti za nove nalaze u blizini mjesta gdje je 1891. bio pronađen znameniti neopljčkani sarkofag Atije Valerije i Valerija Dinenta: riječ je o zapadnom dijelu lokaliteta podvrgnutog istražnim radovima, sjeverno od sonda IX i X istraženih uz sjeverno lice »kiklopskoga zida«. Zbog nemogućnosti reproduciranja cjelovitog situacijskog plana izostala je i mogućnost preciznog lociranja pojedinih sonda navedenih u izvješću (sonde III, VII, IX, X, XII, zatim navedena točka Y, s kvadratnom mrežom kojoj su zbog mjestimičnih proširenja pridodane oznake pisane arapskim brojkama i prvim slovima abecede – a, b, c, d). Iako izvješće nije u skladu s prvotnom zamisli o faksimilnom obliku, nastojao sam u što je moguće većjoj mjeri sačuvati elemente izvornosti, vodeći, dakako, računa o kriterijima prihvatljivim za objavljivanje u časopisu *Tusculum*.

murazzo pripisati grčkom vremenu, a zanimljivo je da ni za koga od navedenih nije bilo dvojbeno da je riječ o zidu koji je predrimskoga podrijetla.

Don Frane Bulić također je obavio arheološka istraživanja na tom lokalitetu: rezultate je publicirao 1901. godine,⁹ a zatim još i 1909./1910. godine,¹⁰ nakon što je istražio veći dio areala nekropole. Nakon Bulića na *murazzo* se osvrnuo i Grga Novak,¹¹ dok je Mihovil Abramić istraživao na području u blizini zapadnih vrata (*Porta occidentalis*), objavivši rezultate u 52. svesku Vjesnika za arheologiju i historiju dalmatinsku.¹² *Murazzo* je naposljetku privukao pozornost i Mate Suića, koji je na tom području i obavio arheološka istraživanja sondažnoga karaktera, odnosno razmjerno ograničena opsega.¹³ Prema Bulićevu mišljenju *murazzo* je pripadao tipu tzv. kiklopskih bedema 3. stoljeća prije naše ere, a *via munita* je, smatrao je, krajem razdoblja Republike bila rimska cesta: za nju je pretpostavio da je slijedila trasu kojom je cesta prolazila i u grčko doba, povezujući grčku naseobinu u Saloni – on je, naime, smatrao da je bila riječ o koloniji – sa susjednim Tragurijem (*Tragourion*), grčkom naseobinom zapadno od Salone. Prema njegovu mišljenju *murazzo* su podigli salonitanski Grci, koji su u 3./2. stoljeću prije naše ere, uz Tragurij (Trogir) i Epetij (*Epetion*, današnji Stobreč) kolonizirali i Salonu, gdje su podigli bedem za obranu od mogućih ugroza s mora, bedemu su pridodali i »kule«, od kojih su, smatrao je, sačuvane dvije, na lokalitetu *in horto Metrodori* te na položaju Stačun (Stačuline) zapadno od Salone, na putu koji je vodio prema Trogiru. Na lokalitetu Stačun danas nema sačuvanih ostataka »kiklopskoga zida«, kao niti »kule«, premda su, čini se, u Bulićevo vrijeme bili vidljivi. Prema njegovu mišljenju »kula« na lokalitetu Stačun bila je udaljena približno 1500 m od zapadnih gradskih vrata (*Porta occidentalis*) u smjeru Trogira, odnosno bližega Kaštel Sućurca. Zanimljivo je napomenuti da je pravokutna konstrukcija, pretpostavljena »kula« na Stačunu bila, po svemu sudeći, prislonjena uz južnu stranu zida, za razliku od pravokutnih konstrukcija »kula« na lokalitetu *in horto Metrodori*, koje su prislonjene uza sjevernu stranu zida. Provedena istraživanja pokazala su, međutim, da je *murazzo* iz rimskoga doba te da nije bio građen u fortifikacijske svrhe. U vrijeme njegove gradnje moguće opasnosti s kopna i mora nisu bile takvih razmjera da bi to zahtijevalo gradnju takvoga obrambenog sustava. U

vidu treba imati i činjenicu da je zid bio podignut izvan gradskoga areala i da je pratio pravac ceste, a to također ne govori u prilog mogućem fortifikacijskom karakteru »kiklopskoga zida«. Provjeravanja arheološkim sondiranjem terena na nekoliko ključnih pozicija potvrdila su da je *murazzo* ogradni zid nekropole, koja je nastala uz trasu ceste prema susjednom Traguriju, dok su pravokutne konstrukcije (»kule«) prislonjene uz *murazzo*, u osnovi, grobne parcele jedne, a možda i više obitelji. Istraživanja su, također, pokazala da je riječ o najvećoj salonitanskoj nekropoli iz pretkršćanskoga vremena, s grobovima koji potječu iz različitih razdoblja, od 1. do 4. stoljeća. Uz brojne sarkofage, osuarije, urne, nadgrobne stele i dr. Bulić je, primjerice, na tom području naišao i na zanimljiv grob s očuvanim podnim mozaikom, zaključivši da je u izvornom obliku, po svemu sudeći, bio nadsvođen. Otkrio je ujedno i grobnicu za koju je pretpostavio da je mogla biti mjestom kremiranja pokojnika, *bustum*, odnosno *ustrinum*, s ulaznim kamenim vratašcima na pročelju (sl. 1): s tri strane grobnica je bila omeđena velikim kamenim pločama, a jednom stranom bila je prislonjena uz *murazzo*.

Kad je riječ o pokušajima utvrđivanja stvarne funkcije »kiklopskog zida« potrebno je istaknuti da ga je Grga Novak, primjerice, pokušao dovesti u vezu s grčkom naseobinom (kolonijom!), za koju je pretpostavio da je bila na području Salone, zapadno od zapadnih gradskih vrata (*Porta occidentalis*). Prema njegovu mišljenju Salona je, poput susjednih grčkih naseobina Tragurija i Epetija, bila jedna u nizu isejskih kopnenih naseobina, što je nastojao argumentirati natpisima na dorskom dijalektu pronađenim u Saloni, kao i natpisima na kojima su navedeni hijeromnamoni, prema kojima su u Dalmaciji bili datirani natpisi iz Ise (*Issa*) i naseobina što ih je ona osnovala. Smatrao je, također, da se i Cezarovo udovoljavanje molbi Isejaca, koji su ga 56. godine posjetili u Akvileji, ne odnosi isključivo na Isu, nego i na njezine naseobine na kopnu, Tragurij i Epetij, ali i Salonu, a njima je pridodao i naseobinu nepoznata imena što ju je Isa osnovala na otoku Korčuli. Pretpostavio je, također, da su to bili razlozi postavljanja poznatoga preskripta u Saloni, pohranjena u Arheološkome muzeju u Splitu, kojim su građani bili obaviješteni o Cezarovim garancijama Isi i njezinim posjedima u zamjenu za njihovu lojalnost. Osim »kiklopskoga zida« (*murazzo*) smatrao je da na prisutnost Grka, odnosno

9 F. Bulić 1901, str. 161-169. U članku su pretežito obrađeni natpisi što ih je autor pronašao u toku istraživanja.

10 F. Bulić 1910, str. 3-66.

11 G. Novak 1948, str. 67-92.

12 M. Abramić 1950, str. 1-18.

13 M. Suić 1963, str. 11-42.

Slika 1

Hortus Metrodori, sonda XIII. Grobnica (vjerojatno bustum ili ustrinum) s prednjom kamenom pločom i vratašcima – pogled sa zapada

moгуćnost postojanja isejske naseobine na području Salone, ukazuje i poznati natpis na kojemu je mjesto pokojnikova ukopa bilo *hortus Metrodori*, naziv koji ukazuje na korištenje dorskoga dijalekta karakteristična za Iisu i naseobine što ih je ona osnovala. Pretpostavio je, naime, da je navedeno mjesto vjerojatno označavalo nečiji posjed, ili možda neku od isejskih kuća podignutih na mjestu gdje su vjerojatno bili grupirani grčki, odnosno isejski kolonisti. Prema Novakovu mišljenju dio Salone koji je on smatrao »isejskim« razmjerno je rano bio opasan bedemima, a njegovi su ostaci sačuvani uz staru cestu Salona – Tragurij. Osnivanje isejske naseobine na području Salone prema Novakovu bi mišljenju trebalo pretpostaviti u drugoj polovini 2. stoljeća prije naše ere, što bi trebalo značiti da je *murazzo* mogao biti podignut nedugo nakon toga datuma. Masivnost blokova od kojih je zid sagrađen,

kao i sličnost u tehnici zidanja s bedemima u Isi, prema njegovu mišljenju imaju korijene u tradiciji građenja takvih i njima sličnih objekata. Potrebno je, također, imati u vidu bogatstvo i dostupnost lokalnoga kamena modraca od kojega je zid načinjen, a koji je bio korišten za gradnju niza važnih infrastrukturnih i drugih objekata na širem području Salone. Zanimljivo je, također, napomenuti da je Grga Novak smatrao – korigirajući prethodno Dyggveovo tumačenje – da bi se ime grada koje se u djelu pjesnika Lukana pojavljuje u pluralnom obliku (*longae Saloniae*), kao i Cezarov naziv *Saloniae* – moglo odnositi na područje između istočnih i zapadnih gradskih vrata, između *Porta Caesarea* i *Porta occidentalis*, ali i na dijelove grada za koje je on pretpostavio da su se protezali i dalje u smjeru zapada, odnosno do položaja gdje je prema njegovu mišljenju bila grčka, isejska naseobina. Prema navedenom

tumačenju karaktera »kiklopskoga zida« trebalo bi, dakle, očekivati da je on bio dio fortifikacijskoga sustava isejske Salone, grčke naseobine koju je Novak locirao na prostoru sjeverno od »kiklopskoga zida«.

Različiti pogledi na funkciju navedenog zida potaknuli su sondažna istraživanja, koja su iznesene pretpostavke trebala potvrditi odnosno odbaciti. Po završetku radova moguće je zaključiti da su glavni ciljevi istraživanja većim dijelom bili ostvareni te da su rezultati opravdali očekivanja i dali odgovore na neka važna, nedovoljno razjašnjena pitanja. Da bi slika o tom dijelu Salone i njezina bližeg okruženja bila cjelovitija, trebalo bi podsjetiti i na davno obavljena istraživanja Mihovila Abramića koji je tražio odgovore na pitanja koja su privukla i Bulićevu i Novakovu pozornost. U jednom radu Abramić se, naime, osvrnuo na rezultate arheoloških iskopavanja na prostoru trokutastoga oblika, odnosno na položaju gdje se razdvajaju stara i nova cesta prema Trogiru. Istražujući djelomice ispod površine asfaltirane ceste prema Trogiru naišao je na zid, koji je po fakturi sličan »kiklopskom zidu«, ali njegove su bunje okrenute prema sjeveru. Iz tlocrta koji je priložen uz ovo izvješće moguće je zaključiti da je Abramić uočio i dio sličnoga zida s bunjama usmjerenim prema jugu. Zaključio je, također, da su i zidu bile pridodate »kule«, ne uočivši da je riječ o grobišnim parcelama poput onih na području Zapadne nekropole, odnosno na mjestu nazvanom *in horto Metrodori* (*hortus Metrodori*). Pravokutne konstrukcije koje nalikuju kulama, na koje se prethodno osvrnuo i Bulić, isturene su prema sjeveru, dok je Abramićeva »kula« imala, čini se, drugačiju orijentaciju i bila je okrenuta u smjeru juga. Ne treba, međutim, ispustiti iz vida ni činjenicu da je i »kula« na Stačunu, sudeći prema iskazima pojedinaca koji su ju imali prigodu vidjeti, također bila okrenuta prema jugu. Abramić nadalje navodi i podatak da je na udaljenosti od približno 7 m od »kiklopskoga zida« prema sjeveru naišao na tragove još jednoga zida, kojemu je smjer protezanja također bio istok-zapad, slično cesti Salona – Tragurij. Od tog su zida *in situ* ostala sačuvana samo dva kamena bloka. Pročelje zida na južnoj strani bilo je oblikovano s bunjama, nalik onima na pročelju »kiklopskoga zida« bliže salonitanskim bedemima. Abramić se osvrnuo i na otkrivene tragove zbijenoga šljunka, pomiješanoga s glinom i pijeskom, na koje je naišao kopajući u smjeru istoka, što ga je podsjetilo na način građenja rimskih makadamskih cesta i podsjetilo na činjenicu da je tim područjem prolazila stara rimska cesta. Uz cestu je s obje strane bio podignut zid, a na okolnom su području s obje strane ceste bile grobnice, odnosno područje namijenjeno ukapanju. Prema njegovu

je mišljenju *murazzo* završavao na Stačunu, na mjestu gdje je vjerojatno bila prva postaja (*statio*, »stačun«) na putu prema Traguriju. Na tom položaju bio je, čini se, postavljen i prvi miljokaz, za koji su Francesco i Carlo Lanza ustanovili da je potjecao iz Tiberijeva vremena.

U odnosu na grčku prisutnost u Saloni potrebno naglasiti da je, za razliku od dvojice prethodnika, Frane Bulića i Grge Novaka, Mate Suić sagledavao njihovu prisutnost u Saloni u svjetlu postojanja kompaktne grčke zajednice (*koiné*), koja je bila sastavni dio rimske kolonije. Prema njegovu mišljenju grčka se prisutnost u Saloni manifestirala u onomastičkom te osobito toponomastičkom nasljeđu, što je potkrijepio primjerom natpisa s grčkim imenom vlasnika grobišne parcele (*hortus Metrodori*). Zanimljivo je da Suić nije u Isi vidio čimbenika municipalne uprave u Saloni, a smatrao je, također, da ne bi trebalo razlučivati grčku od ilirske Salone, odnosno da je riječ o jedinstvenoj, ilirsko-grčkoj Saloni. Takvoj Saloni *murazzo* bi trebao biti sjevernim bedemom: grčka (grčko-ilirska) naseobina se prema njegovu mišljenju pružala u smjeru obale, odnosno prema jugu. Sukladno kronološkim odrednicama trebalo bi pretpostaviti da je ilirska naseobina prethodila grčkoj. Iz takvog redosljeda zbivanja trebalo bi pretpostaviti i prisutnost grčkoga etničkog elementa na tom području, što je imalo odraza i na tehniku građenja »kiklopskog zida« (*murazzo*). Prema Suićevu mišljenju ilirsko-grčka Salona bedeme je dobila najkasnije do 119. godine i dolaska u Salonu konzula Cecilija Metela (*L. Caecilius Metellus*), odnosno Lucija Aurelija Kote (*L. Aurelius Cotta*) i vojnih postrojba koje su ih pratile. Potrebno je također imati u vidu i činjenicu da je Salona bila i sjedištem konventa rimskih građana: njega je osnovao Cezar, zamjerivši se na taj način Isejcima političkom sustavnoga naseljavanja »grčke Salone« novopridošlim rimskim građanima. Nakon što je Isa izgubila samostalnost, ostavši bez posjeda što ih je imala na kopnu, rimski element iz konventa prema Suićevu je mišljenju potpuno zagospodario Salonom. Iz navedenih pretpostavki trebalo bi zaključiti da su u Saloni funkcionirale tri političko-administrativne i etničke zajednice. Kad je o »kiklopskom zidu« riječ, on je smatrao da u antičkoj arhitekturi nema primjera takvog zida koji bi bio sagrađen za drugačiju namjenu od fortifikacijske pa je stoga teško povjerovati da je izvorna namjena zida bila sepulkralnoga karaktera. Naveo je, međutim, da je sondirajući na terenu ustanovio da je *murazzo* građen na isti način kao i bedemi liburnske Varvarije, odnosno s temeljnim strojem načinjenim od manjih kamenih klesanaca (kvadara) povezanih malterom, dok su iznad posloženi kameni blokovi velikih dimenzija. Ustvrdio je da je

temeljna stopa »kiklopskog zida« organski povezana s temeljima pravokutnih konstrukcija (»kula«) – isto su potvrdila i sondiranja iz 1970. godine – te je zaključio da su oblik i dimenzije takvih konstrukcija tipični za objekte iz helenističkoga vremena. Oba navedena pravokutna prostora, za koja je pretpostavio da im je prvotna namjena bila obrambena (»kule«), odnosno da su bili izgrađeni za potrebe fortifikacijskoga sustava, kasnije su, vjerojatno iza 1. stoljeća naše ere, mogli imati i drugačiju namjenu i biti mjestima ukapanja pokojnika, odnosno postati grobnim parcelama s različitim tipovima nadgrobnih spomenika.

Prema načinu gradnje *murazzo* se razlikuje od bedema grčkih gradova na istočnojadranskoj obali, u Starom Gradu na Hvaru (*Pharos*), Visu (*Issa*), Trogiru (*Tragourion*) i Stobreču (*Epetion*) i u većoj mjeri nalikuje bedemima Aserije (*Asseria*, Podgrađe kod Benkovca) i Varvarije (*Varvaria*, današnji Bribir): sličnost se očituje u tehnici građenja velikim bunjastim kamenim blokovima, ali i po načinu gradnje temelja, načinjenih od manjih klesanaca povezanih malterom. Činjenica je, također, da su bedemi Aserije i Varvarije iz kasnijega vremena od bedema navedenih grčkih naseobina, Fara (*Pharos*), Ise (*Issa*), Tragurija (*Tragourion*) i Epetija (*Epetion*). Nije, također, teško zaključiti da zid, od zapadnoga trakta gradskih fortifikacija dugačak oko 1500 m u smjeru zapada, nije mogao biti podignut u obrambene svrhe i biti izgrađen u svrhu obrane pretpostavljene grčke naseobine u Saloni. Grčkoj naseobini na tom položaju bila bi potrebno osigurati obranu od potencijalnih napadača, ali u pitanju je dužina zida, kao i mjesto na kojemu je mogla biti izgrađena takva naseobina. Očito je da nju treba tražiti na nekom drugom, prikladnijem mjestu. Abramić je, naime, upozorio i na činjenicu da je Carrara naišao na grobove i južno od »kiklopskoga zida«, odnosno s južne strane zida koji je, čini se, sporadično bio načinjen i uz južni rub ceste Salona – Tragurij.¹⁴ Tome treba dodati da ima naznaka da se *murazzo* jednim dijelom protezao unutar postojećih bedema, dalje od zapadnih vrata (*Porta occidentalis*) u smjeru istoka, možda čak i do zapadnih bedema najstarijega dijela grada (*Urbs antiqua*) i tamošnjih pretpostavljenih gradskih vrata, Dyggveovih *Porta Graeca*, o čemu svjedoče grobovi iz 1. stoljeća naše ere, što su ih Lanza, a zatim i Bulić, istraživali unutar prostora toga naknadno proširenog dijela Salone. U navedenom je kontekstu znakovito i, nažalost, vrlo skromno dokumentirano Lanzino izvješće o iskopavanjima provedenim u Solinu 1926.-1927. godine: iz razmjerno lošega crteža što ga je priložio ipak je, naime, moguće

uočiti tragove zida unutar zapadnoga proširenja grada opasanoga novim bedemima u 2. stoljeću naše ere. Ne treba zanemariti ni činjenicu da je za gradnju zapadnih gradskih bedema bio obilno korišten kameni materijal izvađen iz »kiklopskoga zida«. Mnogo kamenoga materijala ugrađena u bedeme potječe i iz područja Zapadne nekropole, što dokazuju reutilizirani sepulkralni spomenici poput monumentalne nadgrobnje are Pomponije Vere, danas pohranjene u Arheološkom muzeju u Splitu, ili pak reprezentativne nadgrobnje stele Gaja Utija (*Caius Utius*) iz istoga Muzeja. Abramić je smatrao da se na području Zapadne nekropole pokapalo stanovništvo ilirsko-grčke i rimsko-republikanske Salone, ali takvu pretpostavku nije potvrdio i relevantnim nalazima. Cesta Salona – Tragurij bila je, čini se, rekonstruirana u Augustovo doba i tada je, po svemu sudeći, bila pojačana snažnim potpornim zidovima na mjestima gdje su intervencije takve vrste bile potrebne. Uzduž ceste bili su podizani nadgrobnji spomenici, a mnogo ih je bilo postavljeno i u grobišnim parcelama, osobito onima sa sjeverne strane ceste. Najčešći tip grobišnih parcela su, u osnovi, jednostavne pravokutne konstrukcije građene od velikih kamenih blokova, s reprezentativnom grobnicom, odnosno odgovarajućim žrtvenikom u središnjem dijelu parcele. Pristup grobnim arealima (parcelama) s ogradnim zidovima bio je iz polja, ili je bilo moguće silaziti stubištima izravno s ceste kroz otvore koji su u za tu svrhu mjestimice bili načinjeni u zidu. Za navedena stubišta, od kojih je jedno bilo očičeno u sklopu sondažnih iskopavanja, sa sigurnošću je utvrđeno da su služila upravo takvoj svrsi.

Najstariji i najreprezentativniji grobovi bili su u blizini gradskih vrata, iako je od takvoga pravila ponekad bilo i iznimaka. Potrebno je, također, istaknuti da se od druge polovine 2. stoljeća u Saloni pojavljuju prvi sarkofazi. Najstariji su, po svemu sudeći, bili postavljeni u ograđenom prostoru grobnih parcela i u blizini zapadnih gradskih bedema. Među otkrivenim sarkofazima samo je jedan sa starokršćanskim natpisom, što je prema Abramićevu mišljenju bilo u skladu s kršćanskom tradicijom ukapanja pokojnika uz memorije i bazilike. Njih, međutim, na tom području nije bilo.

U kontekstu povijesnih zbivanja iz ranijih razdoblja zanimljivo je podsjetiti na činjenicu da je Apijanova *Ilirika* prvi literarni izvor u kojemu je Salona nazvana delmatskim gradom. Istaknuti aleksandrijski povjesničar je, naime, naveo da su prethodno spominjani konzul Lucije Cecilije Metel i Lucije Aurelije Kota, prije proslavljanja trijumfa nad Delmatima u Rimu 119. godine prije naše ere,

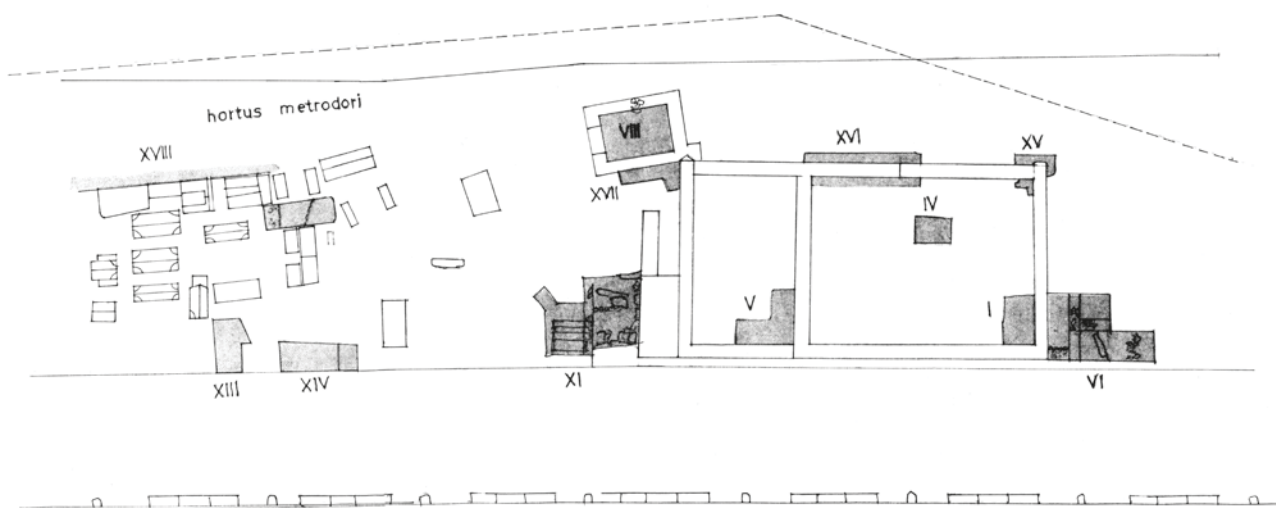
14 F. Carrara 1850, str. 128 i d. Prema njegovim navodima *murazzo* je kod Stačuna završavao s dva mauzoleja.

boravili u Saloni: u tom su delmatskom gradu (*en Salóne pólei*) prezimili s jedinicama kojima su zapovijedali. Drugi poznati povjesničar, Strabon, je pak naveo da je Salona bila lučko pristanište ilirskih Delmata (*tò epíneion autōn Sálon*).¹⁵

Iz sumarnoga pregleda različitih stavova o mogućem karakteru i funkciji »kiklopskoga zida« (*murazzo*) i sadržaja u njegovu okruženju te ško je steći cjelovit uvid o zbivanjima u tom dijelu Salone, ali je vrlo vjerojatno da je za odgovore na mnoga pitanja vrlo bitna arheološko-topografska podloga. Čini se, također, da razlozi različitim pogledima velikim dijelom proizlaze i iz nedovoljne istraženosti širega područja oko »kiklopskoga zida«, što je bila prevaga u odluci o uključivanju toga lokaliteta u sveobuhvatni projekt istraživanja Salone 1970. godine. S obzirom na postavljene ciljeve nije se pristupilo sustavnim iskopavanjima, već se postojeće dvojbe pokušalo riješiti ciljanim sondiranjima. Rezultati sondiranja potvrdili su da je gustoća ukapanja veća u blizini »kiklopskoga zida«, odnosno da su ukapanja rjeđa, ili ih uopće nema, na većoj udaljenosti prema sjeveru. Potvrđeno je također da su temelji »kiklopskoga zida« građeni karakterističnom rimskom tehnikom zidanja, s klesancima srednje veličine povezanim žbukom, što ne ide u prilog pretpostavkama o njegovu predrimskom fortifikacijskom karakteru, već ga dovodi u kontekst objekata koji su bili u funkciji tamošnje nekropole.

Istraživanja u 1970. godini

Na nekoliko solinskih lokaliteta istraživanja su započela 25. svibnja i potrajala su do 19. srpnja 1970. Projektom koji je obuhvatio četiri važna solinska lokaliteta – područje Ilinca u blizini *Porta Caesarea*, prostor oko spoja starih i novih gradskih bedema sjeverno od navedenih gradskih vrata, lokalitet sjeverno od solinskoga teatra i foruma, dijelovi područja uz Zapadnu nekropolu, poznatiji po nazivu *in horto Metrodori* – rukovodio je prof. Branimir Gabričević iz Odsjeka za arheologiju zadarskoga Filozofskog fakulteta. Ekipi zaduženoj za istraživanje lokaliteta *in horto Metrodori*, odnosno područja uz »kiklopski zid« (*murazzo*) i tamošnju nekropolu, voditeljem je bio Julijan Medini, također iz Odsjeka za arheologiju zadarskoga Fakulteta. U radovima je od početka sudjelovao i autor ovoga izvješća, koji je kratko vrijeme prije završetka radova preuzeo i njihovo vođenje. Članovima ekipe bila je i grupa studenata arheologije na Filozofskim fakultetima u Zagrebu i Zadru. Iskopavanja su bila sondažnoga karaktera, a bila su pokrenuta, što je i prethodno bilo istaknuto, s namjerom utvrđivanja dubine protezanja nekropole prema sjeveru (sjeverozapadno od ranije istraženih dijelova nekropole), odnosno definiranja karaktera »kiklopskoga zida« (*murazzo*) i funkcije koja je njemu na topografskoj karti antičke Salone bila namijenjena.

Slika 2

Hortus Metrodori. Situacijski plan istočnoga dijela lokaliteta s označenim položajem istraženih sonda (istraživanja u 1970. godini)

¹⁵ Strabo, *Geogr.* VII 5, 5. Strabon nabroja grčke naseobine na otocima, a zatim spominje »obalu Delmata i njihovu luku Salonu«. Za Delmate kaže da su jedno od plemena koje je dugo ratovalo s Rimljanima.

Radovi su počeli u zapadnom dijelu lokaliteta, sjeverno od »kiklopskoga zida«, približno u osi kasnije istraženih sonda, na priloženom situacijskom planu (arhitektonskom crtežu) označenim sondama IX i X (sl. 2). Takav odabir nije bio slučajan jer je postojala nada da je na neistraženom području između »kiklopskoga zida« i točke koja je na planu označena slovom Y moguće očekivati nove zanimljive nalaze: na tom je položaju 1891. godine bio, naime, otkriven poznati mramorni sarkofag Valerija Dineta i Atije Valerije, pohranjen u splitskom Arheološkom muzeju, jedini sarkofag koji je u Saloni pronađen intaktan i s brojnim sačuvanim luksuznim grobnim priložima. Novi sličan nalaz značajno bi pridonio obogaćivanju spomeničkoga fundusa solinskih spomenika, a bila bi to ujedno i potvrda kontinuiranoga širenja nekropole od »kiklopskoga zida« prema sjeveru, što bi bio važan detalj arheološko-topografske slike antičke Salone.

Istraživanja su započela s tri sonde, otvorene nakon postavljanja odgovarajuće kvadratne mreže (dimenzije 5 x 5 m). Na situacijskom planu sonde su označene sa VIII d, IX b i X d. Njihov raspored pokazuje namjeru obuhvaćanja širokoga prostora u sjevernim dijelovima lokaliteta, gdje su istraživanja trebala biti najintenzivnija. Istraživanja na odabranim lokacijama nisu, međutim, otkrila tragove arhitekture, ali niti nekropole, iako su sonde bile kopane do dubine od približno 250 cm, do razine na kojoj se pojavljuje tupinasti sterilni sloj (sl. 3). Unatoč razmjerno skromnim nalazima na profilima se u sondama ipak očitavaju zanimljivi stratigrafski detalji, osobito slojevi različitih naplavina s velikom količinom keramičkih ulomaka. Najčešće su bili zastupljeni ostaci keramičkih posuda tipa *terra rossa* i *terra sigillata*. Brojni su, također, i različiti ulomci rimskoga stakla namijenjena svakodnevnoj uporabi, a u kvadratu X d pronađen je i ulomak fibule tipa *aucissa*. Nisu nedostajali ni drugi nalazi, poput

Slika 3

Hortus Metrodori, sonda 7d. U profilu se uočavaju slojevi nanese zemlje – pogled s jugoistoka

Slika 4
Hortus Metrodori. Novotkrivene grobne komore tipa a pozzo – pogled s istoka

različitoga sitnog metalnog inventara (brončane udice, čavli, ulomci žice itd.), kao niti nalazi brončanoga novca, najvećim dijelom iz kasnijih rimskih razdoblja. Budući da sondama istraženim u sjevernom dijelu lokaliteta nije bilo nalaza koji bi drugačije usmjerili pravac iskopavanja, radovi su bili nastavljani otvaranjem nekoliko novih sonda u južnom dijelu lokaliteta, bliže »kiklopskom zidu«. Rezultati koji su proizašli pokazali su se zanimljivima pa su neke manje sonde bile naknadno proširene, a mjestimice su među sondama bili uklonjeni i kontrolni profili (na situacijskom planu novootvorene sonde nose oznake Va, Vb, Vc i Vd te VIa i VIb). Od nalaza koji zaslužuju pozornost osobito je potrebno istaknuti nekoliko grobnih komora, koje ranije nisu bile evidentirane. Među njima su najbolje očuvane dvije međusobno spojene kasnoantičke grobne komore tipa *a pozzo* (sl. 4). Obje su u unutrašnjosti bile ožbukane, ali im je svod bio urušen, dok je

na njihovoj prednjoj strani dobro očuvan otvor koji je bio zatvaran kamenim vratašcima. Osim njih bilo je otkriveno i nekoliko pojedinačnih grobova takvoga tipa, građenih karakterističnom tehnikom kasnoantičkoga vremena. Otkriven je, također, i grob (ukop) u amfori, kao i dječji kostur pronađen izvan groba i prostora zidanih grobnica. Tragovi arhitekture razmjerno su skromni, ali su vrlo znakoviti: sačuvani su, naime, temelji zidova, koje karakterizira vrlo skromna kvaliteta zidanja. Sudeći prema analognim primjerima pronađenim u ranije istraženim dijelovima nekropole čini se da je moguće pretpostaviti kako je riječ o temeljima zidova grobnih parcela. Nalazi u tom dijelu grobišta bili su brojniji i sadržajno su znatno bogatiji od onih otkrivenih u sjevernom dijelu lokaliteta. Osim keramike tipa *terra rossa* i *terra sigillata* pronađeni su, naime, brojni ulomci stakla, zatim velika količina raznog brončanog i željeznog materijala (udice, čavli, fibule i

sl.), kao i odgovarajući primjerci novca. Znatno su rjeđi nalazi ulomaka kamenih stela ili pak akroterija sarkofaga (na jednom od njih sačuvan je prikaz glave mlađega muškarca?), ali nisu izostali nalazi sitnih ukrasnih predmeta, poput prstenja od crne staklene paste, koštanih igala (ukosnica), kockica za igru načinjenih od bjelokosti i dr. Rezultati provedenih istraživanja upućuju na zaključak da je nekropola bila formirana na prostoru koji je se protezao petnaestak metara od ruba ceste i »kiklopskoga zida« prema sjeveru. Nalazi iz toga područja najvećim su dijelom iz kasnoantičkoga vremena, preciznije iz 4. i 5. stoljeća.

Istraživanja o kojima je prethodno bilo riječi bila su sondažno-revizijskoga karaktera. Na području istraženoga dijela nekropole ukupno je bilo otvoreno 18 sonda, od kojih većina zbog nastojanja za utvrđivanjem karaktera i funkcije »kiklopskoga zida«. Iz svega što je bilo urađeno proizašli

su sljedeći zaključci: temelji »kiklopskoga zida« na nekoliko mjesta (sonde I, III, VI, VII, XII i XIV) pokazali su karakterističnu rimsku tehniku građenja, s klesancima srednje veličine međusobno povezanim malterom (sl. 5). U sondi XI je uz cestu i uz *murazzo* otkriveno je stubište s pragom, kojim se iz razine ceste moglo silaziti u niže prostore grobnih parcela (sl. 6). Iz navedenoga primjera moguće je pretpostaviti da je na »kiklopskom zidu« mjestimice bilo i drugih sličnih otvora za pristupanje grobnim parcelama, a s velikom vjerojatnošću isto je moguće pretpostaviti i na zapadnoj strani lokaliteta, na mjestima na kojima su bile otvorene sonde IX i X.

U zaključku bi trebalo istaknuti da su istraživanja u sondama I i VI potvrdila organsku povezanost »kiklopskoga zida« s pravokutnim konstrukcijama (»kulama«), što upućuje na njihovu istovremenost. O tomu da je riječ o grobišnim parcelama svjedoči grobnica u sondi IV, koja je

Slika 5

Hortus Metrodori, sonda XII. Jasno je vidljiva tehnika zidanja »kiklopskoga zida« (temeljna stopa nad kojom su veliki kameni blokovi) – pogled sa sjevera

Slika 6
Hortus Metrodori, sonda XI. Stubište s pragom za silazak s ceste u prostore grobišnih parcela – pogled sa sjeveroistoka

istražena u unutrašnjosti veće od dviju ograđenih grobišnih parcela (»kula«), a sličnih je primjera bilo i u zapadnom dijelu istraženoga lokaliteta. Nad grobnicom je, po svemu sudeći, stajao monumentalni nadgrobni spomenik, možda sličan prethodno spominjanoj monumentalnoj nadgrobnoj ari Pomponije Vere, koja je naknadno bila uzidana u zapadne salonitanske bedeme. Iskopavanja u sondi VI nisu otkrila očekivane ostatke »kiklopskoga zida« u smjeru istoka, ali je iz Bulićeva plana iz 1910. godine, kao i kasnijega Abramićeva plana, moguće pretpostaviti njegov nastavak u smjeru zapadnih bedema: na tom je području Abramić, naime, nailazio na grobove, a to su pokazala i istraživanja u 1970. godini. U sondi VI istočno od veće od dviju »kula« je na dubini od 230 cm bila otkrivena cilindrična urna s poklopcem, a slična je nađena i u jugoistočnom uglu manje »kule«. Na urnama se vrlo dobro vide tragovi paljenja, ali u njima nažalost nisu bili otkriveni nikakvi grobni priloz.

Prihvati li se pretpostavka o približno istovremenom nastanku »kiklopskoga zida«, pravokutnih konstrukcija (»kula«) i prvih grobnica, fortifikacijski karakter zida s pripadajućim sadržajima bio bi više nego upitan. Takvoj soluciji ne idu u prilog ni strateški faktori, kao niti činjenica što veća »kula« ima približne dimenzije 17,5 x 9,5 m, što svakako nadilazi potrebe, a mala je i vjerojatnost da bi ju trebalo dodatno osnažiti još jednom sličnom konstrukcijom, koja je, doduše, manjih dimenzija. Naposljetku, kule isturene prema sjeveru ne bi mogle učinkovito braniti napade koji bi mogli dolaziti s morske strane, a opasnosti sa sjevera su zanemarive, budući da se zbog uskog pojasa zemlje južno od »kiklopskoga zida« u osnovi i nije imalo što braniti. Potrebno je imati u vidu i vjerojatnost – na nju je istražujući na tom području pozornost skrenuo Mihovil Abramić – o postojanju paralelnoga zida do južnoga ruba ceste, a nije bez značenja ni dojmlija dužina »kiklopskoga zida« od približno 1500 m, koju je teško

Slika 7

Hortus Metrodori, sonde IX i X. Baze nadgrobnih spomenika uz sjevernu stranu ceste prema Trogiru – pogled s istoka

zamisliti u obrambenoj funkciji. Stoga se čini da nema čvrstih uporišta pretpostavkama o starijoj urbanoj aglomeraciji u blizini »kiklopskoga zida« (bilo s južne, bilo sa sjeverne strane), što jasno upućuje na zaključak da položaj helenističke, odnosno predrimске Salone treba tražiti na drugome mjestu.

Ostaje, međutim, neobjašnjena upotreba golemih kamenih blokova, od kojih su sagrađeni *murazzo* i tzv. kule. Objasnjenje vjerojatno leži u činjenici što okolica Salone obiluje takvom vrstom kamena (modrac), kojega nije bilo teško formatizirati u takvu obliku i prenositi ga do mjesta gdje je za takvim kamenom bilo potrebe.

Materijal otkriven u sondama u dijelu nekropole koji je prethodno istraživao i Bulić (sonde su bile kopane do razine temelja »kiklopskoga zida«, što je mjestimice iznosilo i do 250 cm od sadašnje razine površine zemlje), kao i materijal iz sonde IX i X (grobne komore sa strana obzidane kamenim blokovima, dok su skeleti pokriveni tegulama),

kronološki koincidira s prethodno navedenim pretpostavkama. Dvije svjetiljke – prva s prikazom mladića na delfinu nađena je na dubini od 190 cm, ispod cilindrične kamene urne otkrivene u sondi V, dok je druga nađena u grobnoj komori u sondi V i ima tri karakteristične bradvice (obje su bez žiga). Pronađene lucerne tipološki, čini se, pripadaju italskom importu iz kraja 1. stoljeća. Ostali pronađeni materijal – dna i grla amfora, ulomci lucerna i ukrašene keramike tipa *terra sigillata* i različitih staklenih posuda, sitni metalni inventar, primjerci novca, a naposljetku i jedna čitava i tri fragmentarno sačuvane stele s natpisom i dr. – najvećim dijelom pripadaju razdoblju prijelaza iz 1. u 2. stoljeće naše ere. Uzimajući sve navedeno u obzir najlogičnijim se čini pretpostaviti da *murazzo* s pripadajućim grobnim parcelama također potječe iz 1. stoljeća, a u to vrijeme započinje i intenzivnije ukapanje u grobnice koje niču oko »kiklopskoga zida«.

Budući da su provedena iskopavanja pretežito bila sondažnoga karaktera, sve sonde su nakon završetka radova bile zatrpane. Zbog nemogućnosti provođenja zaštitnih radova na istraženom dijelu nekropole taj prostor morao je biti zatrpan, budući da je postojala opasnost od nekontroliranog urušavanja tijekom zimskih mjeseci: prethodno je, međutim, načinjena sva potrebna arhitektonska i fotodokumentacija, koja bi u cjelovitom obliku trebala biti prezentirana u nekoj kasnijoj prigodi.

Na završetku je potrebno istaknuti da su rezultati iskopavanja u znanstvenom pogledu opravdali očekivanja,

osobito u odnosu na neka pitanja koja su se postavljala u odnosu na rana razdoblja urbanoga razvitka antičke Salone. Rezultati provedenih istraživanja otklonili su mogućnost postojanja predrimске jezgre Salone na području zapadno od *Porta occidentalis*, a otklonjena je i dvojba, prisutna još od Bulićeva vremena, o mogućnosti da u blizini mjesta nalaza sarkofaga Valerija Dineta i Atije Valerije ima neotkrivenih sličnih nalaza: po svemu sudeći bila je riječ o slučajnom, izoliranom nalazu na području koje je, čini se, arheološki sterilno.

Kratice

BASD = *Bulletino di archeologia e storia dalmata*

VAHD = *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*

Literatura

- M. Abramić 1950 Mihovil Abramić, *Zapadna nekropola antikne Salone*, VAHD LIII/1935-1949, Split 1950, 1-18 i tab.
- F. Bulić 1901 Frane Bulić, *Necropoli »in horto Metrodori« a Salona*, BASD XXIV, Spalato 1901, 161-169.
- F. Bulić 1910 Frane Bulić, *Escavi nella necropoli antica pagana di Salona detta Hortus Metrodori negli anni 1909 e 1910*, BASD XXXIII, Spalato 1910, 3-66 i tab.
- N. Cambi 1991 Nenad Cambi (ur.), *Antička Salona*, Split 1991.
- F. Carrara 1850 Francesco Carrara, *Topografia e scavi di Salona*, Trieste 1850.
- J. Jeličić-Radonić – A. Sedlar 2011 Jasna Jeličić-Radonić – Ana Sedlar, *Topografija antičke Salone (III). Salonitanski Urbs occidentalis*, Tusculum 4, Solin 2011, 67-86.
- B. Kirigin et al. 1987 Branko Kirigin – Ivo Lokošek – Jagoda Mardešić – Siniša Bilić, *Salona 86/87. Preliminarni izvještaj sa zaštitnih arheoloških istraživanja na trasi zaobilaznice u Solin*, VAHD 80, Split 1987, 7-56.
- G. Novak 1948 Grga Novak, *Isejska i rimska Salona*, Rad JAZU 270, Zagreb 1948, 67-92.
- M. Suić 1963 Mate Suić, *O municipalitetu antičke Salone*, VAHD LX-LXI/1958-1959, Split 1963, 11-42.
- Ž. Rapanić – N. Cambi 1970 Željko Rapanić – Nenad Cambi, *Tragovi rane faze grada. Rezultati ovogodišnje arheološke kampanje u Solini*, Slobodna Dalmacija, Split 19.12.1970, 3.
- A. Rendić-Miočević 1970 Ante Rendić-Miočević, *Salona, Solin – antički grad. Lokalitet III. »in horto Metrodori«*, Arheološki pregled 12, Beograd 1970, 113-118, tab. XXXVI-XXXVII.

Summary

Ante Rendić-Miočević

The necropolis on the site *in horto Metrodori* in light of more recent excavations – an old report in a new form

Key words: *murazzo*, *hortus Metrodori*, necropolis, rampart, tower, cemerial plots

A short report presenting a summary of the archaeological excavations undertaken in 1970 in Solin, at the site, which was, due to a previously discovered inscription, colloquially called *in horto Metrodori*, was published in *Arheološki pregled Jugoslavije* for 1970 (vol. 12, pp. 113-118). This site lies close to the western walls and the city gate of *Salona (Porta occidentalis)*, following the ancient road leading to *Tragurium*. More about this topic was reported in a text written for the state exam in 1972. Its actual publication, in spite of the fact that the report is incomplete – lacking the results of the analysis of small finds and the respective documentation – was initiated by the fact that a more detailed report on those excavations has never been published. Therefore the reflections and conclusions contained in reports and remarks that followed were most frequently based upon the results of the more extensive excavations which took place later. No conclusions, resulting from the previously undertaken excavations were quoted. It seems however that between them there are no essential differences and that they more or less follow the same track.

The excavations discussed here took place in 1970 and were realized in the collaboration between the Split Archaeological Museum and the Rutgers University from New Brunswick (New Jersey, USA). They differed from the later rescue excavations as their aim was to define the function and character of the so-called »Long Wall« (the »Cyclopic Wall«, *murazzo*) and the rectangular constructions (»towers«) attached to the »Long Wall«. Another of the goals was to establish the width of the necropolis stretching from the »Long Wall« northwards.

It was possible to follow the line of the Western Necropolis from the western walls, i. e. the western gate, westward, although there are indications pointing to earlier graves in those parts of the city, which was subsequently developed and later fortified with ramparts.

The peculiarities of the *murazzo* consist mainly of large ashlar cut out of the local stone (»modrac«), with its wider foundation built out of smaller ashlar bound with mortar. It seems that the remains of the »Long Wall« and the necropolis could be followed as far as the Stačun (Stačuline) site, close to Kaštel Sućurac.

The long ashlar of megalithic dimensions were the reason that some experts considered the *murazzo* to have belonged to the local Greek (Issaeon, *Issa*) fortifications, supposedly located at the same site. In this sense one of the aims of the excavations was to try to establish the function of the »Cyclopic Wall« and the rectangular constructions (»towers«) within the area of the previously excavated parts of the necropolis. It seems that a similar rectangular edifice (»tower«) was erected at the site of Stačun, at the distance of c. 1.5 kilometers from the western city gate of *Salona (Porta occidentalis)* in the western direction, i. e. towards Kaštel Sućurac and further on towards *Tragurium*, Trogir.

The introductory part contained a short review of various opinions dealing with the »Cyclopic Wall« (*murazzo*) and the attached rectangular constructions (»towers«). This topic was in the past discussed by numerous experts, including Frane Bulić, Mihovil Abramić, Grga Novak and Mate Suić. The excavations proved that the necropolis stretched for some fifteen metres from the edge of the road (»Cyclopic Wall«) to the North, as testified by trenches opened close to the site where the sarcophagus of *Valerius Dinens* and

Attia Valeria was discovered, a unique intact and not plundered Salona sarcophagus. In the trenches opened in this area there were no similar, or any other relevant finds. The most important results of the published excavations refer to the definition of the function of the »Cyclopic Wall« and the rectangular edifices (»towers«). The trenches indeed showed that the foundations of both were built in the same technique, which means that they were contemporary, built of stone blocks of medium size bound with mortar. On top of the foundations were laid long ashlar of considerable dimensions. It was also discovered that the *murazzo* was partially interrupted by openings, through which the access to the cemeterial plots, i.e. to the graves and representative tombs was made possible by stairs. The excavations confirmed the speculations dealing with the purpose of rectangular constructions. It was found out that they did not have any defensive character, but that they were just walls surrounding cemeterial plots. The *murazzo* therefore belonged to the necropolis and to the cemeterial areas, quite numerous along the road leading to Tragurium. This also excluded the possibility that there was any supposed Greek settlement or its ramparts to protect it on this site.

In course of the excavations twenty-odd soundings were opened, yielding numerous interesting finds. Among the many interesting finds one ought to point out some vaulted tombs of the *a pozzo* type, cylindrical stone urns, graves in amphorae and dolia, fragments of funerary steles, manifold ceramic and glass material, bone hair-pins, dice, as well as a large number of coins. From all this one can conclude that the necropolis situated close to the city walls, i.e. the *murazzo* together with its rectangular constructions (cemeterial plots) was used from the 1st c. A.D. (because the earliest burials date from this time) to – most probably – the end of the 4th c. A.D. (also encompassing adjacent areas).

Translated by Tomislav Bilić and Ivan Mirnik

